Szabó Tibor
Gramsci fasizmus-értelmezése

A 20. századi olasz történelem egyik kétségtelenül legmeghatározóbb eseménye az olasz fasizmus hatalomra jutása, uralma, majd felbomlásának hosszú folyamata volt. A hivatalosan 1922-től 1943-ig, majd a salòi köztársaság esetében egészen 1945-ig elhúzódó fasiszta időszak előzményei sokkal korábbra nyúlnak vissza: gondoljunk csak Filippo Tommaso Marinetti által kezdeményezett futurista mozgalomra, vagy utóéletére az első és második Olasz Köztársaság idején.[1] Tehát olyan történeti, politikai, ideológiai, társadalmi és nem utolsó sorban kulturális jelenségről van szó a fasizmus esetében, amely szinte az egész olasz 20. századot átívelte és bizonyos tekintetben meghatározta.[2]

Szélsőséges retorikája, majd később erőszakos akciói miatt az olasz fasizmus korán szembetalálta magát a baloldali, szocialista, majd kommunista eszmeiséggel és forradalmi cselekvéssel. Mindkét mozgalom – természetesen eltérő taktikával, stratégiával és főként teljesen más jövőképpel – a felbomlóban és végső válságában lévő társadalomra való reagálásból született. A történelmi események részletes felidézése nem ennek a tanulmánynak a feladata. Mussolini pályafutása, pálfordulása, a szörnyű Nagy Háború következményei, a fasizmus kialakulása, megszilárdulása, kiépülése, gyarmatszerző háborúi és felbomlása megszámlálhatatlan szakkönyv, tudományos és ismeretterjesztő írás témája.[3] Mi arra vállalkozunk, hogy az olasz fasizmus (és Mussolini) egyik legnagyobb ellenfelének, Antonio Gramscinak a fasizmusról szóló reflexióit mutassuk be és elemezzük.

Az elmaradott Szardínia szigetérről a torinói gyárvárosba egyetemre került Gramsci számára új világ nyílott meg. Korán bekapcsolódott az ottani munkásmozgalomba, újságíróként működött, majd a háború után a gyárfoglaló mozgalom egyik szervezője

[1] A futurizmusról lásd Dávid Kinga – Madarász Klára (szerk.): *Az olasz futurizmus és az európai modernség.* SZTE Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 2012, Szeged.

[2] Az olasz fasizmus nemzetközi szakirodalma igen terjedelmes. Ami későbbi, 21. század eleji jelenlétét, „árnyékát" illeti, lásd Szabó Tibor: *Szélsőjobboldali pártok Olaszországban.* In: *Politikatudományi Szemle,* 2006. 1. 141–164. .

[3] Az egyik legalaposabb monográfiát Mussoliniről magyarul Ormos Mária írta. Lásd Ormos Mária: *Mussolini. Politikai életrajz.* Kossuth Könyvkiadó, 1987, Budapest. Más jellegű, de alapos könyvet tett közzé róla Kis Aladár: *A Duce.* Zrínyi Katonai Kiadó, 1989, Budapest.

lett.[4] Már ekkor is felfedezhető volt írásainak az a teoretikus vonulata, amely megkülönböztette őt társaitól. Elmélyült, komoly történeti látásmóddal rendelkező filozófus lett, ahogyan az teljesen világosan látszik nevezetes *Börtönfüzetei*ből. Számára a történelmi események elemzése, de a napi történések elméleti reflexiói is érdeklődésének középpontjában álltak. Elméleti – de nem elvont – módon volt képes elemezni a történéseket. Ez adja Gramsci különleges helyét az olasz antifasiszta mozgalomban és egyúttal a (marxista) filozófia 20. századi történetében is. Ismerte Mussolini is, mint szocialista politikust és később parlamenti képviselőt.[5] A Duce érezte, hogy ez a törékeny alkatú ember nagyon jelentős ellenfele: ezért is tartóztattatta le 1926-ban és a börtönben elszenvedett sérelmei, betegségei miatt pár nappal szabadulása után, 1937-ben halt meg.

A Nagy Háború szörnyű pusztítást vitt végbe nem csupán a materiális tárgyakban, a környezetben, hanem és elsősorban az emberekben, morális tudatukban. A szakirodalom gyakran utal arra, hogy a háborúból visszatérő volt katonáknak megváltozott a világról, az emberekről, a társadalomról vallott képe. Éppen a leszerelt katonák voltak azok, akiket – harci tapasztalataik alapján – be lehetett vonni most már a háború utáni, de egyáltalán nem békés politikai küzdelmekbe. Nem véletlen, hogy ekkor jött létre a don Luigi Sturzo által alapított Partito Popolare Italiano és egy hosszabb folyamat, az Olasz Szocialista Párt szakadása után 1921-ben az Olaszországi Kommunista Párt. A mindig is interventista, majd háborúpárti Mussolini számára fontos tartalékerőt jelentett ez a háborús tapasztalatokkal rendelkező tömeg. Ő ugyanis abban reménykedett, hogy velük sikerül majd megváltoztatnia az olasz helyzetet. Ennek feltétele, hogy „eltakarítsák" az útból azokat, akik ezt gátolják: azaz a baloldaliakat, a szocialistákat. A fasci di combattimento csapatok létrehozásának egyik indoka ez volt. Jelentős mértékben közrejátszott még ebben a folyamatban az olasz nacionalizmus, különösen D'Annunzio-féle változatában. Ugyanakkor a helyzetet egyfajta konfúzió jellemezte, amelybe a rohamosztagok kegyetlenkedései, a munkásság jogos ellenakciói is beletartoztak. A szocialista pártot pedig a frakciózás osztotta meg.

Gramsci élete során többször is szembetalálta magát a fasizmus jelenségével és bár különböző időszakokban más- és másképpen reflektált rá, elvitathatatlanul ő az olasz antifasiszta eszme és mozgalom egyik legkövetkezetesebb képviselője.

1. A pártpolitikus Gramsci a fasizmusról

Az első időszak, amikor Gramsci fellép a fasizmussal szemben, az rögtön a háború befejezése, illetve a munkásság mozgalmának megindulása idején történt. Felteszi a kérdést: „Hogyan lehet uralni azokat a hatalmas társadalmi erőket, amelyeket a háború felszabadított? Hogyan lehet megszervezni őket [...] és politikai formát adni

[4] Gramsci életéről lásd Fiori, Giuseppe: *Vita di Antonio Gramsci.* I–II. k. Editrice l'Unità, 1991, Róma.

[5] Mussolinival annak szocialista időszakában nem találkozott. Tudtak egymásról, de személyesen csak 1925-ben a képviselőházban találkoztak. Lásd Fiori 1991, II: 224.

nekik?”.[6] Ekkor úgy véli, hogy a munkásságnak kell kezébe venni a hatalmat, és az Olasz Szocialista Párt irányításával az ipari üzemek gyűlésein kell felkészíteni a munkásokat az ellenük fellépő új erő, a fasiszta squadrizmus ellen. Azt írja, hogy az „állandó propaganda és meggyőzés révén gyökeresen meg lehet változtatni a dolgozók érzés- és gondolatvilágát”. Természetesen ezt nem tartja elegendőnek és gazdasági szférán keresztül akarja elérni a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalatából merített proletárdiktatúrát, amelynek „katonai jellege legyen”.[7] „A proletariátusnak nincs sok tapasztalata a kormányzás és irányítás művészetében. A burzsoázia erős – nyílt vagy alattomos, erőszakos vagy passzív – ellenállást fog kifejteni a szocialista állam ellen. Csak politikailag képzett proletariátus [...] teremtheti meg a diktatúrát”.[8] Az antifasizmusnak ebben a korai időszakára jellemzőek Gramscinak ezek a gondolatai, de már csírájukban hordozzák későbbi, érett felfogását. Tehát mindenképpen felvállalja az erőszak szerepét, de a munkásság meggyőzését ugyanilyen fontosnak tartja. Felmerül már itt nála a konszenzus gondolata, de – későbbi kifejezésével élve – a mozgóháború felfogása is. Ebben a kezdeti, 1919–1920-ra jellemző felfogásában túlsúlyban van nála az erőszakos praxis és a fasizmussal szembeni nyílt (akár fegyveres) fellépés is. Komoly történetfilozófiájának alapelvei is megjelennek már írásaiban. Tisztán látja, hogy „az emberi társadalom a burzsoá állam felbomlási folyamatával összefüggő, rendkívül felgyorsult széthullási folyamatot él át.”[9] Ebben – az ekkor más filozófusok által is diagnosztizált – általános válságban jelentkezik a fasizmus is, amely sajátosan rá jellemző erőszakos eszközökkel akarja megszerezni a hatalmat. A hatalomért folyó küzdelemben tehát szükséges a nyílt konfrontáció.

Az 1919–1920-as ún. vörös kétév (biennio rosso) éles és erőszakos harcot eredményezett a két tábor között. Ez a munkásság részéről gazdasági téren induló harc a torinói gyárfoglaló mozgalmakkal, akciókkal indul, amelyben a munkásság kipróbálhatta, hogy meg tudja-e szervezni a gyári munkát, a termelést a tulajdonosok irányítása nélkül. Hatalmas feladatot jelentett ez és éles konfliktusokkal járt. A gyárfoglaló akciók azonban nem terjedtek túl az olasz csizma néhány tartományán, ezért szükségképpen elbukott. Gramscinak ez alkalmat adott arra, hogy elemezze a bukás okait. Történetfelfogásában ekkor kezd körvonalazódni az a szemlélet, hogy – bár az olasz munkásság törekszik a gyors társadalmi-történelmi változásokra, ezek mégis folyamatjellegűek. Maga a gyári tanácsok mozgalma is azt bizonyította számára, hogy a „proletárállam megteremtése nem varázslat: maga is alakulás, fejlődési folyamat. Előkészítő munkát igényel a megszervezése és a propagandája”.[10]

Ez fontos elméleti felismerése volt, de az 1920-as évek legelején a probléma még akut volt és igényelte az északi munkásság és a déli parasztság összefogását, amit Gramsci számtalanszor sürgetett is. „A gyári munkások és a szegényparasztok a proletárforradalom két erőforrása”.[11] Látta viszont azt is, hogy 1920-ra a helyzet

[6] Gramsci, Antonio: *Politikai írások (1916-1926).* (Válogatta Szabó Tibor). Kossuth Könyvkiadó, 1985, Budapest. 79–83.
[7] Uo: 88.
[8] Uo: 89.
[9] Uo: 88.
[10] Uo: 97.
[11] Uo: 103.

rendkívüli mértékben kiéleződött. „Az osztályharc mostani szakasza után Olaszországban vagy az következik, hogy a forradalmi proletariátus megszerzi a politikai hatalmat, hogy új termelési és elosztási módra térjen át, vagy a tulajdonos osztály és a kormányzó kasztok szörnyű reakciója következik."[12] Ez a „vagy-vagy" szituáció volt jellemző az olasz helyzetre egészen 1922 októberéig, a Marcia su Romáig (és még az után néhány rövid évig). Azonban a szocialista párt 1921–1922-ben azzal a feltételezéssel él, hogy a sok háborús és belső politikai konfliktussal terhelt év után ki kell egyezni az akkor szerveződő fasiszta mozgalommal. Gramsci hevesen bírálta az akkori szocialista pártvezetést, amely paktumot kötött a fasisztákkal, az gondolván, hogy ez a pacifikálódás útja. Az egyezség, az ún. megbékélési paktum mégis megtörtént, amit a torinói szocialisták ordinovista szárnya hivatalosan elutasított.[13] A szocialista párt radikális csoportja már ezt megelőzően is inkább a Komintern felé orientálódott, aminek következtében 1921. január 21-én Livornóban kiléptek a szocialista pártból és létrehozták az Olaszországi Kommunista Pártot. A megegyezés pedig a fasiszta pártot is megosztotta.

Gramsci 1921-ben több cikkében is foglalkozik a fasiszta párttal. Mint az *Ordine Nuovo* című lap szerkesztője, az eseményekre reflektálva írja cikkeit. Ahogyan ez történni szokott, ezek mindig magukon viselik a napi történések hangulatát és csak ritkán távlatos inspirációjúak és orientációjúak. Gramsci ezekről azt mondta később, amikor többször sürgették őt, hogy adjon ki belőlük egy válogatást, hogy ezek a „nappal együtt halnak el". Számunkra azonban érdekesek, mert egyrészt kordokumentum jellegűek és mutatják, hogyan fejlődött Gramsci gondolkodása a társadalmi-politikai eseményekre való reflektálás közben.

A Majmok Népe című 1921. január 9-i cikkében támadja a munkásságot majmoló kispolgárságot, azt a réteget, amelynek tagjai most – a fasizmus álarcában – utcára vonulnak és „egyre arcátlanabbul és agresszívabban lépnek fel a munkáskamarák és a szocialista községtanácsok ellen, egyre nyíltabban fejezik ki azonosulásukat a felkelést, a barrikádharcot hirdető D'Annunzióval".[14] Mindezt pedig Giolitti „békében hagyja", akit később is a fasizmus meggátolására alkalmatlan miniszterelnöknek tartott. Minthogy a fasiszták – írja Gramsci 1921. június 11-én – „harci tevékenységük hat hónapja alatt számos, igen súlyos bűncselekményt követtek el" és „Olaszország egész területén olyan mennyiségű fegyver- és lőszerraktárakkal rendelkeznek, hogy az elegendő lenne legalább félmilliós hadsereg felfegyverzésére", az újonnan létrejött kommunista pártnak egy feladata maradt: „kiadni a felkelés jelszavát".[15] Felismerve, hogy a „fasiszták katonai típusú hierarchikus rendszert szerveztek" Olaszországban, Gramsci tehát ekkor a mozgósítás, a „mozgóháború" mellett agitál. Lát is erre némi esélyt, hiszen úgy ítéli meg, hogy – a megbékélési paktum fasiszták által történt eltérő

[12] Uo: 133.

[13] Az 1921. augusztus 2-án megkötött római egyezményben a felek (egyrészt az Olasz Szocialista Párt Vezetősége és parlamenti csoportja és az Általános Munkásszövetség, másrészt a fasiszták parlamenti csoportjának megbízottai) kimondták, hogy tartózkodnak az erőszak és a fegyveres megtorlás alkalmazásától a politikai harcban. A fasiszták részéről mindez írott malaszt maradt.

[14] Gramsci 1985: 150.

[15] Uo: 159–160.

értékelése folytán a fasizmus egy válságos szakaszon megy át. Két részre szakadni látszott a fasiszta párt: „A fasiszta mozgalom válsága szakadáshoz vezet. A parlamentáris szárny Mussolini vezetésével, a középrétegekre – a hivatalnokokra, kiskereskedőkre, kisiparosokra – támaszkodva próbálja megalakítani politikai szervezetét, s szükségszerűen együttműködésre törekszik a szocialistákkal és a néppártiakkal. A békülékenységet ellenző szárny, amely az agrártőkés érdekek közvetlen fegyveres védelmének szükségességét hangsúlyozza, folytatni fogja proletárellenes akcióit."[16] Gramsci látja a „két fasizmus" jelenségét, de nem téved meg. Tudja, hogy: „A fasizmus [...] továbbra is létezni fog [...].[17]

2. Gramsci Moszkvában és Bécsben

Gramsci és a fasizmus kérdésének egyik fontos momentuma, hogy – úgy is mint a torinói ordinovista mozgalom vezetőjét és nagytekintélyű politikusát és teoretikusát – 1922 májusában a párt a Kominternbe delegálja. Lettországon keresztül 1922 júniusában érkezik Moszkvába, ahol részt vesz a Komintern kibővített VB második ülésén. Tehát Gramsci nem volt Itáliában a Marcia su Roma idején. Moszkvában viszont – egy rövid, egészségügyi szanatóriumi gyógykezelés után (ahol megismerkedik későbbi feleségével, két gyermeke édesanyjával, Julia Schuchttal) – aktívan bekapcsolódott a Komintern munkájába. Már novemberben és decemberben is ott van a Komintern negyedik kongresszusán, ahol az „olasz kérdés" is napirenden van. Felszólal a Komintern harmadik kibővített VB-ülésén és megismerkedik a szovjet vezetőkkel. Ekkor vita alakult ki arról, vajon a fasizmus átmeneti jelenség-e? Zinovjev a Marcia su Roma után a Komintern elnökségi ülésén a „jelenség átmeneti jellegéről" beszélt. Október 28-át így ítélte meg: „Történelmi szempontból ez egy komédia. Néhány hónap múlva a helyzet a munkásosztály előnyére fog változni. Ez most csak egy komoly államcsíny, egy igazi ellenforradalom."[18] Karl Radek, akivel Gramsci közvetlen kapcsolatban állt, hiszen Moszkvában tartózkodott 1922 májusától, teljesen másként látta az eseményeket: „hatalmas szellemi és politikai vereségként" értékelte a Marcia su Romát. Gramsci ezt a vonalat érezhette magához közelebb.

Moszkvai és majd később bécsi tartózkodása[19] miatt Gramsci távolra került az olasz eseményektől. Ennek kettős következménye volt: nem írta napról-napra azokat a krónikákat, elemzéseket, amelyeket addig mindig csinált. Az akkori hírforrások nagyrészt a társak beszámolóira, kisebb híradásokra és hírforrásokra korlátozódtak. Ez csökkentette számára az akkori terepet, az elméletalkotás lehetőségét. Ugyanakkor viszont a földrajzi és eszmei-politikai távolság az olasz eseményektől fel is erősíti benne

[16] Uo: 164.
[17] Uo: 165.
[18] Idézi Spriano, Paolo: *Storia del partito comunista italiano. Da Bordiga a Gramsc*i. 1. k. Editrice l'Unità, 1990, Róma. 239.
[19] 1923 decemberében Gramscit Bécsbe küldik, ahol az olasz párt és más európai pártok közti összeköttetést szervező irodát vezeti. Otthon pedig éppen ekkor elfogatóparancsot adtak ki ellene.

az egész addigi tevékenységének mélyebb átgondolását. Ezt fejezi ki *Mi a teendő?* című (talán lenini inspirációjú) cikke, amely a *Voce della gioventù* 1923. november 1-i számában jelent meg.

Felteszi a kérdést: „Miért szenvedett vereséget az olasz munkásosztály? Miért nem volt egységes? Miért sikerült a fasizmusnak megbontania, nemcsak fizikailag, ideológiailag is a szocialista pártot, amely pedig a dolgozó nép hagyományos pártja volt? A kommunista párt miért nem fejlődött rohamosan az 1921–1922-es években és miért nem sikerült maga köré csoportosítania a proletariátus és a paraszti tömegek többségét?”.[20] Válasza is megvan ezekre a kérdésekre: „Mit kell tenni azonnal? [...] gyengeségünk kíméletlen önkritikáját kell adni”. „Azzal kell kezdeni, hogy feltesszük a kérdést magunknak: miért veszítettünk, kik voltunk, mit akartunk, hová akartunk eljutni”? Sőt, szerinte még egy általánosabb, történetfilozófiai kérdést is fel kell tenni: „Miért voltak forradalmi szempontból mindig is gyengék az olasz proletárpártok? Miért mondtak csődöt, amikor a szavakról a tettekre kellett rátérniük?”. Gramsci válasza egy döntő felismerést tartalmaz: „Nem ismerték azt a helyzetet, amelyben működniük kellett, nem ismerték azt a terepet, amelyen harcolniuk kellett.” Az olasz szocialisták harminc éves történetük alatt „egy olyan könyvet sem produkáltak, amely Olaszország gazdasági-társadalmi struktúráját tanulmányozta volna [...]”. Nincs könyv és információ az olasz pártokról, az olasz Dél helyzetéről stb. „Mi nem ismerjük Olaszországot.” Súlyos kijelentés ezt. Sőt, teszi hozzá, „ami még ennél is rosszabb, alkalmas eszközeink sincsenek, hogy megismerjük Olaszországot, milyen is az a valóságban.” Majd: „nem erősítettük meg aktivistáink tudatát morális és pszichológiai jellegű bizonyosságokkal. Hogyan lehet így csodálni, hogy néhány munkás fasiszta lett?” Úgy érzi, távol Olaszországtól, hogy a „fasiszta ideológia elvesztette expanzivitását, sőt hátrálni kényszerül”, majd a fiatal olvasók önbizalmát fokozó mondattal zárja cikkét. Gramsci morális alapelveihez tartozott mindig is a közönyösség és a pesszimizmus elutasítása: most is úgy vélte: még nincs veszve minden, de *mindent másképpen kell csinálni*.

3. Új utakon

Bécsből történő hazautazása után első feladata közé tartozott az *Ordine Nuovo* című lap újraindítása, amelynek programjában az előbbi gondolatok (brosúrák, könyvek kiadása) mellett felveti az újság és a tömegek közötti kapcsolat, a konszenzus megteremtését és megőrzését. „Meg kell tehát szervezni a konszenzust” – írja.[21] Ennek a szellemnek a nevében új napilap kiadását javasolja *L’Unità* címmel, amely már gondolkodásának új irányát is jelzi. Megváltozott addigi felfogása: most széles antifasiszta blokkban kezd gondolkodni, amely olyan tömörülés lenne, ahová bármely irányzat beletartozna, ha elítéli a fasizmus egyre erősödő és kegyetlen rendszerét.

Különösen erőteljesen bírálja viszont Mussolinit. *Vezér* című, 1924. március 1-én megjelent cikkében így jellemzi a kort és a fasiszta vezért: Olaszországban jelenleg

[20] Gramsci, Antonio: *Ifjúkori írások 1914–1926.* (Szerk.: Szalai Zoltán) Budapest, MKKE Társadalomelméleti Kollégium kiadása, 1987, Budapest. 130–133.

[21] Gramsci 1987: 143.

fasiszta rendszer van, élén Benito Mussolinivel [...] Ismerjük ezt az arcot, szemforgatását, amelynek vadsága korábban a burzsoáziát, ma pedig a proletariátust hívatott elrettenteni. Ismerjük ezt a mindig fenyegetően ökölbe szorított kezet. Ismerjük ezeket a fogásokat [...] és mindez, ha közelről megnézzük, valóban hatásos és döbbenetes. De hogy (Mussolini) >vezető> lenne? [...] Mint >vezető> nem állt a helyzet magaslatán [...] mert nem is volt az."[22] Majd így folytatja: „Benito Mussolini megszerezte a hatalmat és korlátlan önkénnyel meg a legkegyetlenebb megtorlásokkal tartja fenn Egész elmélete fizikai maszkjában rejlik: szemforgatásában, a mindig fenyegetően ökölbe szorított kézben."[23]

De még optimista: „A fasiszta rendszer meg fog szűnni [...] kimerül és elhal" – írja.[24] Ezt a helyzetmegítélést az a pillanatnyi elbizonytalanodás okozta, mely az 1924-es Matteotti-gyilkosság után valóban érezhető volt Olaszországban. Úgy véli, hogy „fellazulás kezdődött a fasizmus által irányított és ellenőrzött állami intézményekben és e bűntény kiváltotta tiltakozási hullám meglepte a fasiszta pártot: pánikba esett és megzavarodott", a fasiszta párt vezetői elveszítették magabiztosságukat, és hibát hibára halmoztak.[25] „Matteotti meggyilkolása ismételten bizonyította, hogy a fasiszta párt sohasem lesz képes a megszokott normáknak megfelelő kormányzó párttá válni, valamint azt, hogy Mussolini az államférfi és a diktátor tulajdonságaiból csak néhány látványos külsőséges pózzal rendelkezik. Mussolini nem lett a nemzeti eszmény hordozója, vidéki folklórjelenség csupán".[26]

Ekkor, a Matteotti-gyilkosság után merül fel benne 1921 után újból a „két fasizmus" elve. Tisztán látja, hogy „a világ és az olasz helyzet 1924-ben nem olyan, mint 1920-ban volt, mert mi magunk sem vagyunk már olyanok, mint 1920-ban és nem is akarunk újból olyanok lenni."[27] *Az olasz helyzet elemzése* című (először csak 1967-ben publikált) hosszabb írásában a fasizmus két irányzatáról beszél. „Egyrészt a Federzoni-, Rocco-, Volpi-féle irányzat, amely a Marcia su Roma utáni időszak minden következményét le akarja vonni. Likvidálni akarja a fasiszta pártot, mint politikai szervezetet és be akarja építeni az államapparátusba a fasizmusnak minden más párt elleni harcában létrehozott burzsoá erőpozícióját. Ez az irányzat a Koronával és a főparancsnoksággal együttesen tevékenykedik."[28] „A másik irányzatot hivatalosan Farinacci testesíti meg", aki a finánctőke és a kispolgárság akaratát egy erős párt képviseletében képzeli el. „A fasiszta kispolgárság a pártban látja védelmének eszközét [...] a párton keresztül akar nyomást gyakorolni a kormányra, hogy megakadályozza annak szétzúzását".[29] Mindez természetesen nem jelentette Gramsci számára azt, hogy a fasizmus el fog tűnni az olasz politika színteréről, de mint gyakorló politikus, egyúttal reményeit is megfogalmazta ezekben az írásaiban.

[22] Gramsci 1985: 180–181.
[23] Uo: 181.
[24] Uo: 183.
[25] Uo: 186.
[26] Uo.
[27] Gramsci 1987: 139.
[28] Uo: 174.
[29] Uo: 175.

Ebből a szempontból figyelemre méltó az a vita, amit Gramsci (egyetlen) felszólalása váltott ki a római képviselőházban közte és Mussolini, illetve más fasiszta képviselők között. Az 1925. május 16-án lezajlott heves szóváltás pecsételhette meg nem sokkal ezután a szárd gondolkodó sorsát, amikor is 20 év börtönre ítélték a gyenge fizikumú politikust. A polémia a szervezetek (elsősorban a szabadkőműves és más illegális szervezet) betiltásáról szólt. Gramsci érezte, tudta, hogy látensen már ez a benyújtott törvényjavaslat minden politikai szervezet (így az ellenzéki pártok) betiltását készíti elő, így: szelíden, halkan, de egyértelműen elítélően kezdte felszólalását. A fasiszta párt tagjai (köztük Mussolini és Farinacci is) számtalanszor közbeszóltak, megszakítva Gramsci szigorúan fegyelmezett beszédét, aki nem engedte magát eltéríteni eredeti, jól felépített beszédének menetétől. Ez a fölény irritálta Mussolinit, aki mindenképpen el akarta hallgattatni – ahogyan később Gramscit jellemezte is – ezt az „púpos filozófia professzort". A forradalmi mozgalom – hangoztatta Gramsci az olasz képviselőházban – le fogja győzni a fasizmust, mert az olaszok többségét (a munkásokat és a parasztokat) képviseli, a fasizmus pedig az eddigi konszenzusát botütésekkel érte el („Il vostro è un consenso ottenuto col bastone").

Gramsci ekkor már látta, hogy a megerősödő és egyre jobban kiépülő fasiszta diktatúrával szemben az ellenzéknek taktikát kell változtatni.[30] Maga is felveti a kérdést, hogy folytatni lehet-e Olaszországban a forradalmi, harci cselekményeket, vagy azokat más eszközöknek kell felváltania. Ha a perspektíva kerül előtérbe, egyre több írásában szól a fasizmussal szembeni állóháborúra való áttérésről és egy átmeneti, koalíciós időszak szükségességéről. (IFI. 178.) Ez olyan periódus lenne, amelyben az elméleti-ideológiai illetve politikai *felkészülés*, *felkészítés* lenne a központi feladat, és nem a forradalom mindenáron való erőltetése. Világos tehát számára, hogy a *mozgóháborút fel kell, hogy váltsa az állóháború*, azaz hosszú és küzdelmes politikai harcra van szükség a fasizmussal szemben. Erre később, a *Börtönfüzetek*ben is visszatér, amikor azt írja: „Azt hiszem, Illici megértette, hogy a keleten 17-ben győzelmesen alkalmazott mozgóháborúról át kell térni az állóháborúra, hiszen nyugaton ez az egyetlen lehetséges megoldás". (ÚF. 129.) Tulajdonképpen az állóháború taktikája részleteinek kidolgozása lett filozófiai és politikaelméleti gondolkodásának, az „új fejedelem" koncepciójának a lényege.

Nem véletlenül szorgalmazza már ebben az időben a „pártiskolák" megszervezésének fontosságát, amely felkészítené a munkásságot elméletileg is arra, hogy miként kell megszervezni a társadalmat, a gazdaságot és a kultúrát. Ennek alapja az lenne, amit korábban, de később is, a *Börtönfüzetek*ben – Benedetto Croce kapcsán – „szellemi és erkölcsi reformnak" nevez. A politikában törekedni kell a konszenzus és a hegemónia megteremtésére, a tudatosság kialakítására. Ezeket a gondolatokat használja majd fel Gramsci 1937-ben bekövetkezett halála után, az 1945 utáni időszakban az olasz baloldal arra, hogy demokratikus úton és módon vegyen részt az olasz társadalom

[30] Olaszország történetének ezt az időszakát a legkülönfélébb orientációjú történészek az antifasiszta mozgalmak vereségeként, a fasiszta rendszer kiépüléseként és lassú konszolidációjaként mutatják be. Lásd: Procacci, Giuliano: *Storia degli Italiani.* Editori Laterza, 1990, Róma – Bari, Laterza.; Colarizi, Simona: *Storia del Novecento italiano.* BUR, 2000. Miláno.; Montanelli, Idro – Cervi, Mario : *L'Italia del Novecento.* Fabbri Editori, 2001, Milánó.; Lyttelton, Adrian: *Liberal and Fascist Italy.* Oxford University Press, 2002, Oxford.

átalakításában. Gramscit a fasizmussal való szembenállása nemcsak a forradalmi módszerek (a mozgóháború) taktikájának, hanem „molekuláris változások" felismerésének és felhasználásának, azaz a demokratikus átmenet formáinak a kidolgozásához vezette.

Miért volt egyáltalán szükség arra, hogy a fasizmussal szembeni fegyveres forradalmi tevékenységet felváltsa egy másik, a konszenzus és hegemónia kiépítésére irányuló hosszú tanulási, szellemi és erkölcsi reform időszak? Gramsci az ordinovista időszak sikertelenségéből azt a következtetést vonta le (többek között), hogy Olaszországban (és általában a nyugati országokban) a fasizmussal szemben nem elegendő csak a forradalmi hév és lendület, azaz a spontaneitás.[31] Más is kell hozzá: az, hogy az antifasiszta harcba a tömegek kövessék is azt a fő erőt, amely szembeszáll a szélsőjobboldali társadalmi-politikai tendenciákkal. Ezért világosan és érthetően el kell magyarázni az antifasiszta erők célkitűzéseit és be kell vonni a széles tömegeket a cselekvésbe. A participáción alapuló demokrácia a forradalmár Gramsci nézeteitől egyáltalán nem állt távol. De még a mély válságban lévő kapitalista társadalom mással való felváltása sem egyszerű feladat. Ennek a realitásnak a felismerése a nyugati világ baloldali erőinek – véleményünk szerint – alapvető ösztönzést adott. Gramsci ugyanis már 1926-ban egy lényeges, abszolút mértékben higgadt és realista megállapítást kezd megfogalmazni, amikor ezt írja: „meg kell jegyezni, hogy a fejlett kapitalista országokban az uralkodó osztály olyan politikai és szervezeti tartalékokkal rendelkezik, amilyenekkel Oroszország például nem rendelkezett. Ez annyit jelent, hogy még a nagyon súlyos gazdasági válságoknak sincs közvetlen kihatása a politika területére. A politika mindig késik, és nagyon késik a gazdasághoz képest." És ami a fő: „Az államapparátus sokkal ellenállóbb, mint ahogyan az ember gondolná, és sokkal több rendszerhez hű erőt képes megszervezni a válságos időkben, mint ahogy azt a válság mélysége feltételezni engedné."[32] Majd így folytatja, utalva a fasizmus kispolgári bázisára: „ezekben az országokban a proletariátus és a kapitalizmus között a közvetítő osztályok széles rétege található, amelyek saját politikát akarnak, és bizonyos értelemben tudnak is folytatni."[33] Ez már annak a nevezetes gondolatnak a csírája, amit a *Börtönfüzetek*ben így fogalmaz meg: „Keleten az állam volt minden, a civil társadalom kezdetleges és kocsonyás volt: nyugaton az állam és a civil társadalom között helyes arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a civil társadalom".[34] Az előkészítő munka pedig csak folyamat jellegű lehet, amihez több időre van szükség.

Ennek a felismerése, másokban, az emberekben való tudatosítása fontos feladat, hiszen Gramsci történelemfelfogása szerint az események nem csak objektíven okozódnak, hanem azokat az emberek tudatos tevékenységükkel okozzák, létrehozzák.

---

[31] Tudatosság és spontaneitás dialektikája a történelmi mozgásban alapos visszhangot kapott Lukács György és Rosa Luxemburg írásaiban. Lásd erről Szabó Tibor: *Dittatura, democrazia e fattore soggettivo nel pensiero di Luxemburg, Gramsci e Lukács.* In: *Il Politico,* 1987. 3. 485–503.

[32] Garamsci 1987: 180–181.

[33] Uo.

[34] Gramsci, Antonio: *Az új fejedelem.* (Szerk.: Bence György, ford.: Betlen János) Magyar Helikon, 1977, Budapest. 129.

Egész filozófiai koncepciója már a kezdetektől fogva azon alapult, hogy a történelmi szubjektum, a praxis fontos szerepet játszik az események alakulásában. Ez az elméleti orientációja pedig már szemben állt a Komintern akkori vezetése néhány tagjának, például Zinovjev koncepciójával, hiszen ők továbbra is az erőszakos, direkt akciókat sürgették a fasizmussal szemben. A helyzet azonban az volt, hogy az évtizedes konfliktusokba az olasz emberek belefáradtak, és nem lehetett már őket erre a feladatra mozgósítani. A reális olasz helyzetfelismerés birtokában Gramsci, aki tisztában volt ezzel a helyzettel, már önálló, (demokratikus orientációjú) de továbbra is baloldali politikát szorgalmazott és dolgozott ki később elméletileg is a *Börtönfüzetek*ben.[35]

Gramsci politikai gyakorlatának, antifasizmusának, filozófiájának és politikaelméletének a 20. század során jelentős hatása volt nem csak Nyugat-Európában, hanem Kelet-Közép-Európában is. Felfogását úgy tartják számon Európán kívül is (elsősorban Brazíliában és Argentínában), mint olyan koncepciót, amely finom elemzéseivel, a valóság változásaira állandóan reflektálva vonta le elméleti következtetéseit.

A tanulmány *90 éves a marcia su Roma* címmel, a Politikatörténeti Intézet által rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás (2012. november 13.) szerkesztett változata.

Hivatkozott irodalom

Cerroni, Umberto: *Lessico gramsciano.* Editori Riuniti, 1978, Róma.
Colarizi, Simona: *Storia del Novecento italiano.* BUR, 2000. Milánó.
Dávid Kinga – Madarász Klára (szerk.): *Az olasz futurizmus és az európai modernség.* SZTE Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 2012, Szeged.
Fiori, Giuseppe: *Vita di Antonio Gramsci.* Editrice l'Unità, 1991, Róma.
Gramsci, Antonio: *Ifjúkori írások 1914–1926.* (Szerk.: Szalai Zoltán). Budapest, MKKE Társadalomelméleti Kollégium kiadása, 1987, Budapest.
Gramsci, Antonio: *Politikai írások (1916-1926).* (Válogatta Szabó Tibor). Kossuth Könyvkiadó, 1985, Budapest.
Gramsci, Antonio: *Az új fejedelem. Jegyzetek Macchiavellihez.* (Szerk.: Bence György, ford.: Betlen János) Magyar Helikon, 1977, Budapest.
Kis Aladár: *A Duce.* Zrínyi Katonai Kiadó, 1989, Budapest.
Lyttelton, Adrian: *Liberal and Fascist Italy.* Oxford University Press, 2002, Oxford.
Montanelli, Idro – Cervi, Mario : *L'Italia del Novecento.* Fabbri Editori, 2001, Milánó.
Ormos Mária: *Mussolini. Politikai életrajz.* Kossuth Könyvkiadó, 1987, Budapest.
Procacci, Giuliano: *Storia degli Italiani.* Editori Laterza, 1990, Roma – Bari, Laterza.

[35] Igaza van Umberto Cerroni olasz filozófusnak, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy az állóháború – igaz, hogy reformjellegű és konszenzuskereső – de mégis csak „háború" egy új, demokratikus társadalomért. Lásd: Cerroni, Umberto: *Lessico gramsciano.* Editori Riuniti, 1978, Róma. 40.

Spriano, Paolo: *Storia del partito comunista italiano. Da Bordiga a Gramsc*i. 1. k. Editrice l'Unità, 1990, Roma.

Szabó Tibor: *Dittatura, democrazia e fattore soggettivo nel pensiero di Luxemburg, Gramsci e Lukács.* In: *Il Politico*, 1987. 3. 485–503.

Szabó Tibor: *Szélsőjobboldali pártok Olaszországban.* In: *Politikatudományi Szemle,* 2006. 1. 141–164.